

“БОБУРНОМА” МАНБАСИДАГИ ИЖТИМОЙИ-МАЪМУРИЙ АТАМАЛАР ТИЗИМИ ВА УНИНГ ТАРИХИЙ АҲАМИЯТИ

Бокиев Анвар Ахмедович

Термиз давлат университети Ўзбекистон тарихи ва

манбашунослик кафедраси доценти в.б.,

тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

e-mail: anvar.bakiev.uz@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9835-1519>

УДК: 94(575,151)

Аннотация: Ушбу мақолада Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” манбасидаги унвон, мансаб, лавозим, даража, вазифа, лақаб, касб ва ижтимоий қатламларни англатувчи атамалар тизими таҳлил қилинади. Тадқиқотнинг асосий мақсади – бу атамаларнинг тарихий манба сифатидаги аҳамиятини, улар орқали XV–XVI аср Марказий Осиё жамиятининг ижтимоий табақалашуви, давлат бошқаруви, ҳарбий ташкилоти ва иқтисодий ҳаётини акс эттириш имкониятларини кўрсатишдир. “Бобурнома”нинг бадий-биографик хусусияти ундаги атамаларнинг ҳақиқий ҳаётдаги амалий қўлланилишини кўрсатиш имконини беради. Мақолада манбашунослик ва тилшунослик усулларидан фойдаланилган.

Калит сўзлар: “Бобурнома”, Бобур, ижтимоий атамалар, маъмурий тизим, ҳарбий ташкилот, касб-ҳунар таркиби, ўрта аср жамияти, Марказий Осиё.

Аннотация: В данной статье анализируется система терминов, обозначающих звания, посты, должности, степени, обязанности, прозвища, профессии и социальные слои в источнике Захириддина Мухаммада Бабура – «Бабур-наме». Основная цель исследования – показать значение этих терминов как исторического источника, а также возможности их использования для отражения социальной стратификации, государственного управления, военной организации и экономической жизни общества Центральной Азии XV–XVI веков. Художественно-биографический характер «Бабур-наме» позволяет продемонстрировать практическое применение содержащихся в нем терминов

в реальной жизни. В статье использованы источниковедческие и лингвистические методы.

Ключевые слова: «Бабур-наме», Бабур, социальные термины, административная система, военная организация, профессиональный состав, средневековое общество, Центральная Азия.

Abstract: This article analyzes the system of terms denoting titles, positions, ranks, degrees, duties, nicknames, professions, and social strata found in Zahir-ud-din Muhammad Babur's source, the Babur-nama. The main objective of the research is to demonstrate the significance of these terms as a historical source and their potential to reflect the social stratification, state administration, military organization, and economic life of Central Asian society in the 15th–16th centuries. The literary-biographical nature of the Babur-nama makes it possible to show the practical application of the terms contained within it in real life. Source study and linguistic methods are utilized in the article.

Keywords: Babur-nama, Babur, social terms, administrative system, military organization, professional composition, medieval society, Central Asia.

КИРИШ (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). XV–XVI асрлар Марказий Осиёси ва Ҳиндистонининг ижтимоий-сиёсий тарихини ўрганишда манбаларнинг аҳамияти жуда катта. Шу ўринда Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асари ноёб манба сифатида алоҳида аҳамият касб этади. Асар фақат сиёсий воқеаларнинг хабарномаси сифатидаги қиймати билан эмас, балки ўз муаллифи томонидан шахсан идрок этилган

ва баён этилган бир давр жамиятининг тирик портрети сифатида қимматлидир. Бобур ҳукмдор сифатида нафақат воқеаларни сўзлаган, балки ўзи яшаган муҳитнинг ҳар бир жиҳатини – оддий одамдан то подшоҳгача, деҳқондан то хунармандгача, навкардан то лашкарбегигача – унинг жамиятдаги ўрни, вазифаси ва аталиши билан бирга қайд этиб ўтган [1, б. 5-7].

Айнан шу жиҳатдан – манбадаги ижтимоий мартаба, мансаб ва касбларнинг номланиши ва тасвири – “Бобурнома”ни ўрта аср жамиятининг табиатини тушунишда асосий калитдир. Унвон, лавозим ва касб атамалари жамият таркибининг лексик моддийлашганидир. Улар орқали давлатнинг иерархияси, меҳнат тақсимоитининг даражаси, ижтимоий муносабатларнинг мазмуни ва жамиятнинг қанчалик ривожланганлигини аниқ ўлчаши мумкин.

Мақоланинг мақсади – “Бобурнома” матнидаги ижтимоий атамаларни таҳлил қилиш ва улар асосида XV–XVI асрлар ўтмишининг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий портретини қайта тиклаш имкониятларини кўрсатишдир. Тадқиқотнинг асосий вазифаси – бу атамаларни мантикий гуруҳларга ажратиш, уларнинг ижтимоий контекстдаги ўрнини тушунтириш ва асарнинг тарихий-социологик манба сифатидаги салоҳиятини исботлашдир.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОД (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). Тадқиқотда тарихий-тилшунослик ва манбашунослик усуллари қўлланилди. Асосий манба сифатида Заҳириддин

Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асарнинг илмий нашри [1] ва Бокиев А.А. томонидан тайёрланган “«Бобурнома» манбасида учрайдиган унвон, мансаб, лавозим, даража, вазифа, лақаб ва касбларга оид атамаларнинг иқтибосли луғати” [2] хизмат қилди. Луғатда 558 та атама иқтибослар ва саҳифа рақамлари билан келтирилган.

Таҳлил жараёнида атамалар функционал ва семантик жиҳатдан гуруҳланди, уларнинг асардаги қўлланилиш контексти ва жиҳозлари аниқланди.

МУҲОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION).

1. Олий даражадаги унвонлар ва иерархия атамалари. “Бобурнома”да олий ҳокимиятнинг мураккаб табиати унинг бой лексикасида ўз аксини топган. Унвонлар фақат расмий мансабни эмас, балки шахснинг ижтимоий, сиёсий ва насабий статусини белгилаб берар эди.

“Подшоҳ” – универсал, асосий унвон бўлиб, олий ҳокимиятни ифодалар эди. Бобур ўз ҳукмронлиги ҳақида: “Ушбу навбат мен мени подшоҳ десинлар, деб буюрдим”, деб ёзади [1, б. 162]. “Хон” унвони кўпинча чингизийлар насаби билан боғлиқ бўлиб, ирсий мақомни англатар эди. “Султон” эса шахзодалар, мустақил ҳукмдорлар ёки айрим ҳудудлар бошлиқлари учун ишлатилган [1, б. 57].

“Мирзо” (форсча “мирзода”) баланд насабли шахсни, айниқса Темурийлар сулоласи аъзоларини билдирар эди [1, б. 162]. “Амир” (арабча “амир”) катта ҳарбий ёки маъмурий бошлиқ, “Бек” эса кенг маънода – ҳудуд бошлиғи, қўшин бошлиғи ёки олий лавозимдорни англатади [1, б. 36].

1-жадвал. “Бобурнома”даги асосий олий унвон ва иерархик атамалар [2]

Унвон	Асосий маъноси	Мисол иқтибоси (бет)
Подшоҳ	Олий ҳоким, император.	“мен мени подшоҳ десинлар” (162)
Хон	Чингизий насабли олий ҳукмдор.	“барча султонлар, хонлар” (259)
Султон	Шахзода, мустақил ҳукмдор.	“Самарқанд султонлари” (57)

Унвон	Асосий маъноси	Мисол иқтибоси (бет)
Мирзо	Темурий шаҳзодаси, баланд насабли.	“Темурбекнинг авлодини... мирзо дер эдилар” (162)
Амир	Юқори ҳарбий ёки маъмурий бошлиқ.	“амир, вазир, барча аскарлар” (203)
Бек	Худуд ёки қўшин бошлиғи, вассал.	“Андижон беклари” (36)

2. Маъмурий-худудий бошқарув атамалари. Давлат бошқарувининг амалий жиҳати турли маъмурий лавозим атамаларида намоён бўлади. Улар орқали худудий тақсимот, солиқ тўплаш ва ички хавфсизлик тизимларини кўриш мумкин.

“Ҳоким” кенг маъноли бошқарувчини англатади [1, б. 55]. “Доруға” (мўғулча) маълум бир худудга тайинланган бошлиқ [1, б. 61]. “Эшикоға” (туркий) эса дарвоза оғаси, шаҳар ёки қалъанинг бош қўриқчиси ва маъмури маъносида ишлатилган [1, б. 36].

Молиявий-иқтисодий бошқарув “шакдор” (форсча) ва “эшиқдор” (туркий-форсча) каби лавозимлар орқали амалга оширилган [1, б. 242]. “Қўрғонбеги” қалъа ёки мустаҳкам пункт бошлиғи бўлса [1, б. 142], “қўрбеги” эса шаҳарнинг ҳарбий қўриқчиси ёки гарнизон бошлиғи сифатида хизмат қилган [1, б. 125].

3. Ҳарбий ташкилот атамалари. “Бобурнома” жанговарликка асосланган бир

жамиятнинг ҳаётини тасвирлайди. Шунинг учун ҳарбий лексика асарнинг ижтимоий ландшафтида марказий ўрин тутади.

“Лашкарбеги” бутун армия ёки катта қўшиннинг бош қўмондони бўлган [1, б. 89, 90]. “Сардор” эса ҳарбий бўлинма бошлиғини англатар эди [1, б. 170].

Ишончли ҳарбий кучларнинг турли даражалари бор эди. “Ичкилар” хон ёки подшоҳнинг шахсий гвардиясидан иборат бўлган [1, б. 118-119]. “Сара йигитлар” эса танланган, элита аскарлардан ташкил топган [1, б. 129].

“Бахши” атамаси энг қизиқли жиҳатлардан биридир. У жарроҳ маъносида ҳам ишлатилиб, айтини бир шахснинг жангчилик ва тиббийлик касбларини бирлаштириши мумкинлигини кўрсатади: “Ярамга қарашга Атика бахши исмли мўғул жарроҳини юборибдилар. Мўғул халқи жарроҳни ҳам бахши дейди” [1, б. 93].

2-жадвал. “Бобурнома”даги ҳарбий атамалар ва уларнинг ижтимоий мақоми [2]

Ҳарбий атама	Маъноси	Ижтимоий мақоми
Лашкарбеги	Бош қўмондон.	Олий ҳарбий ва сиёсий элита.
Ички бек	Шахсий гвардия беклари.	Хонга яқин, ишончли элита.
Сара йигит	Танланган элита аскар.	Юқори маош ва унвонга эга.
Навкар	Оддий аскар, сипоҳий.	Ижтимоий пирамиданинг энг кенг қатлами.
Бахши	Жарроҳ, шифокор, котиб ва бошқа...	Махсус билимли, ҳурматли.

4. Касб-хунар ва ишчилар атамалари. “Бобурнома” жамиятнинг иқтисодий асосини ташкил этувчи касб-хунарлар рўйхатига бойдир. Улар ишчи синфнинг ривожланиши, махсуслашув даражаси ва ижтимоий муносабатларни кўрсатади.

Шаҳар хунарамандларидан “сангтарош” ва “дурадгор” бино ва безак ишлари билан шуғулланган [1, б. 260]. Озуқа тайёрлаш ва хизмат кўрсатиш соҳасида “ошпаз”, “нонвой” каби касблар мавжуд бўлган.

Қишлоқ хўжалиги ва чорвачиликда “деҳқон” ер ишлаш билан шуғулланган асосий ишчи куч бўлса [1, б. 279], “отбоқар” эса муҳим чорва – от парваришлари билан машғул бўлган. Савдо-молия соҳасида “савдогар” умумий атама бўлса, “сарроф” пул айирбошловчи, банкир маъносини англаган [1, б. 220].

Бобурнинг ўзи Ҳиндистондаги ишчи ва хунарамандларнинг кўплигига алоҳида эътибор қаратиб, “Яна яхши бир жиҳати шуки, ишчи ва хунарамандлари жуда кўп”, деган мулоҳазани билдиради [1, б. 218].

5. Ижтимоий қатламлар ва насабни билдирувчи атамалар. Жамиятдаги шахснинг ўрнини фақат расмий мансаби эмас, балки унинг туғилиши ҳам белгилар эди.

Олий насабдилар “зодагон”, “хонзода”, “мирзода” деб ном олган. Қул ва хизматчилар эса “қул”, “канизак” (аёл қул), “чўри” (хизматчи аёл), “навкар” (хизматчи аскар) деб аталишган [1, б. 115, 40].

“Кўкалдош” атамаси энг қизиқлисидир. У шоҳнинг ёрдамчиси, эмиқдоши маъносини беради: “Мен ва Муҳаммадий кўкалдош икковимиз келдик” [1, б. 33]. Бу ном жамиятнинг қаттиқ иерархик ва патриархал табиатини яққол кўрсатади.

“Бобурнома”даги ижтимоий-маъмурий атамаларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, манба фақат тарихий хроника эмас, балки ўрта аср Марказий Осиё жамиятининг лексик ҳолатининг ойнасидир.

Атамаларнинг бойлиги ва аниқлиги ўша давр жамиятининг ривожланган ва мураккаб иерархик тузилишига гувоҳлик беради. Унвон, мансаб ва касблар тизими аниқ ва жамиятнинг барча қатламларини қамраб олган.

Атамаларнинг кўп маънолилиги ва хусусиятлари (масалан, “бек”, “бахши”) жамиятдаги шахснинг бир неча функционал ва ижтимоий ўринларини англата олишини, яъни ижтимоий муносабатларнинг динамик табиатини кўрсатади.

Ҳарбий лексиканинг доминантлиги жанговарлик ва давлатчиликнинг узвий боғлиқлигини тасдиқлайди. Лашкар – бу фақат қувват эмас, балки ижтимоий тартибнинг асосий ташкилотчиси эди.

Касб-хунар атамаларининг кенг рўйхати шаҳар иқтисодиётининг юқори даражада ривожланиши, ижтимоий меҳнат тақсимотининг чуқурлиги ва махсуслашувнинг юқори даражаси ҳақидаги тушунчаларни беради.

ХУЛОСА (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION).

“Бобурнома”даги ижтимоий-маъмурий атамаларни таҳлил қилиш натижасида қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

1. “Бобурнома” асари ўрта аср Марказий Осиё ва Ҳиндистон жамиятларининг ижтимоий табақалашуви, давлат бошқаруви, ҳарбий ташкилоти ва иқтисодий ҳаётини ўрганиш учун ноёб манбадир.

2. Асардаги ижтимоий атамаларнинг бойлиги ва аниқлиги ўша давр жамиятининг мураккаб иерархик тузилишини акс эттиради.

3. Ҳарбий лексиканинг доминантлиги жанговарлик ва давлатчиликнинг узвий боғлиқлигини кўрсатади.

4. Касб-хунар атамаларининг кенг рўйхати шаҳар иқтисодиётининг ривожланиши ва ижтимоий меҳнат тақсимотининг мураккаблигидан дарак беради.

5. “Бобурнома”нинг бадиий-биографик хусусияти ундаги атамаларнинг ҳақиқий ҳаётдаги амалий қўлланилишини кўрсатиш имконини беради.

Ушбу таҳлил натижалари “Бобурнома”нинг тарихий манба сифатидаги қийматини янада оширади ва ундан фойдаланиб ўрта аср Марказий Осиё жамиятининг ижтимоий портретини қайта тиклаш имкониятларини кўрсатади.

АДАБИЁТ ВА МАНБАЛАР РЎЙХАТИ
(ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТРАТУРА / REFERENCES):

1. Захириддин Мухаммад Бобур. Бобурнома / Захириддин Мухаммад Бобур; таҳрир ҳайъати А.Қаюмов, Х.Султанов, Б.Алимов ва бошқ. – Тошкент: “O‘qituvchi” НМИУ, 2008. – 288 б.
2. Бокиев Анвар Ахмедович. “Бобурнома” манбасида учрайдиган унвон, мансаб, лавозим, даража, вазифа, лақаб ва касбларга оид атамаларнинг иқтибосли луғати. – Бухоро: “Камолот” нашриёти, 2025. – 64 б.